

Note despre Organizația Revoluționară Internă Macedoneană (1919-1934)

Organizația Revoluționară Internă Macedoneană (ORIM) a fost, cu siguranță, cea mai puternică organizație politică naționalistă, dispunând de infrastructuri militare, cunoscută în Sud-Estul european după primul război mondial până la interzicerea ei formală în 1934. Adversară ireductibilă a tratatului de pace de la Neuilly (27 noiembrie 1919), ORIM și-a concentrat toate energiile în apărarea drepturilor la „autodeterminare” a conaționalilor bulgari din Macedonia vardariană și Macedonia egeeană. Era vorba, în esență, de obținerea „autonomiei” acestor teritorii – cu frontiere relative – ca o etapă spre unirea lor cu Bulgaria, ORIM a susținut în diverse modalități toate mișcările iredentiste bulgare din această perioadă, care vizau Tracia, Dobrogea, Serbia meridională și „ținuturile occidentale” – astfel văzute de la Sofia, în fapt teritorii din estul Serbiei cedate în 1919. Prin urmare, ORIM a fost fidelă ideii reconstituirii Bulgariei de la San Stefano; era o platformă împărtășită și de celelalte forțe politice importante, cu excepția celor din extrema stângă, dar au diferit metodele de acțiune. Cu rădăcini la sfârșitul secolului al XIX-lea, când denumirea includea, alături de Macedonia, și regiunea Adrianopol, și activități care au continuat după 1934, ORIM are o istorie controversată; specialiștii, nu mai puțin oamenii politici sau jurnaliștii, i-au acordat epitețe de o mare diversitate, de la „patriotică” la „teroristă” și „fascistă”.

Ilegală în timpul guvernării agrariene Aleksandăr Stamboliiski (1920-1923), interzisă de autorii loviturii de stat din mai 1934, ca de altfel toate organizațiile politice, calificată drept „antinațională” de regimul comunist, ORIM a fost reconstituită ca o mișcare cultural-patriotică la începutul anului 1990. Treptat s-a implicat în viața politică. Fără a intra în detalii, să amintim că ORIM a susținut candidatura actualului șef al statului, Petăr Stoianov, la alegerile prezidențiale din octombrie-noiembrie 1996, a fost foarte activă în timpul evenimentelor de stradă din ianuarie 1997 în sensul susținerii procesului democratic, a devenit membră a coaliției electorale Forțele Democratice Unite (FDU), având drept pivot Uniunea Forțelor Democratice (FDU), care a câștigat alegerile generale anticipate din aprilie 1997. Începând din mai 1997, susține parlamentar și pe plan local guvernul de centru-dreapta condus de Ivan Kostov, fără a avea reprezentanți la nivel ministerial.

În ianuarie 1999, relațiile dintre ORIM și cabinet au înregistrat un moment relativ tensionat. Cauza? La 19 decembrie 1998, Parlamentul a adoptat noua Lege a împărțirii administrativ-teritoriale a țării în 28 de regiuni („oblasti”), fiecare urmând a fi condusă de un administrator („upravitel”); prerogativa numirii administratorilor aparține

guvernului. Lista definitivă a cuprins 24 de persoane desemnate de UFD și 4 propuse de alianții din FDU (2 – Uniunea Agrariană – gruparea Anastasia Mozer, 1 – Partidul Democrat al lui Ștefan Savov, 1 – Uniunea Agrariană – gruparea Petko Iliev). Ultimul partener notabil al UFD, și anume ORIM, nu a primit nici un post de administrator. Negocierile dintre Krasimir Karakačanov, liderul ORIM, și Ekaterina Mihailova, șefa grupului parlamentar UFD, au eșuat; ORIM a solicitat exclusiv un singur post, cel din Blagoevgrad (Macedonia Pirină), dar i s-au oferit două de administrator adjunct la Sofia și Plevna. Nu a fost găsită o formulă de compromis. Intransigența UFD a fost calificată de unii analiști politici drept o „greșeală”, conturându-se perspectiva ca la alegerile locale din acest an ORIM să candideze pe liste proprii¹. Nu cunoaștem încă reacția ORIM față de acordurile bulgaro-macedonene de la Sofia (22 februarie 1999), semnate, în sfârșit, după soluționarea deja celebrului „litigiu lingvistic” – „recunoașterea limbii macedonene”. Până acum, ORIM a fost cel mai redutabil adversar al acestui gest politic².

Am insistat asupra acestor detalii pentru că actuala ORIM se revendică plenar de la ORIM „autonomistă” din anii 1919-1934, de la linia ilustrată de lideri precum Todor Aleksandrov (1919-1924) și Ivan Mihailov (1928-1934), nu însă și cea reprezentată de generalul Aleksandăr Protogherov, șef al organizației între anii 1924-1928; acesta este considerat autor moral al asasinării lui Alexandrov, motiv pentru care a fost ucis din ordinul secesorului său, Mihailov.

Nu vom reveni asupra istoriei ORIM de după prima conflagrație mondială, schițată într-o comunicare publică din urmă cu câțiva ani, ulterior publicată, și în care accentul cădea pe misterioasele împrejurări ale morții lui Todor Aleksandrov³. A văzut lumina tiparului și un alt studiu intitulat «Interesul național» în Bulgaria actuală: politică și istoriografie”, care acoperă și problemele legate de istoria ORIM, informațiile fiind la nivelul anului 1996⁴. Intenția noastră este de a completa cu noi date imaginea despre percepția actuală a rolului acestei temute organizații, ale cărei acțiuni armate și complicități au făcut sute de victime, în mare parte bulgari, cu poziții și filiații politice variate, să-l menționăm doar pe Stamboliiski, dar și străini de marcă precum regele Alexandru al Iugoslaviei.

Reconsiderarea rolului ORIM în viața societății bulgare din deceniile interbelice este o preocupare importantă a istoricilor din țara vecină. Personalități științifice de prestigiu se apleacă asupra acestei probleme, și eforturile, inclusiv financiare, nu sunt deloc neglijabile. Principalul nucleu, nu singurul, îl constituie Institutul Științific Macedonean (ISM) (*Makedonski Naučen Institut*) – director Prof. Dimităr Goțev –, găzduit chiar în clădirea sediului central al ORIM din Sofia. Acesta a fost fondat la 20 decembrie 1923, deci la câteva luni după lovitura de stat, care a înlăturat violent, și cu sprijinul ORIM, guvernul agrarian – adversar declarat al cauzei macedonene și partizan al normalizării relațiilor cu Iugoslavia –, a fost închis în 1947 și restabilit la 5 mai 1990.

În studiul menționat mai sus ne-am referit la câteva colecții de izvoare și sinteze de amploare lansate de ISM după reluarea activității, la numeroasele monografii și reeditări publicate sub egida sa până în 1996, la periodicul trimestrial „Makedonski Pregled” (redactor șef – Dimităr Goțev, redactor șef adjunct – Veselin Traikov), care se bucură de colaborări prestigioase.

O realizare de excepție a fost găsierea mijloacelor financiare pentru publicarea în Bulgaria, în anul 1998, a celor 4 volume masive ale „Amintirilor” lui Ivan Mihailov. Apelurile la donații făcute în hebdomadarul „Makedonija” au avut ecou în țară și în rândurile emigrației bulgare. Citată cu totul episodic și numai de personalități autorizate în timpul regimului comunist, lucrarea autobiografică a liderului ORIM a fost publicată, în limba bulgară, în exil: vol. I, „Tinereți”, în 1958, la Selci Umbro – Italia (180 p.); vol. al II-lea, „Lupta de eliberare, 1919-1924”, în 1965, la Louvain – Belgia (826 p.); vol. al III-lea, „Lupta de eliberare, 1924-1934”, în 1967, tot la Louvain (1029 p.); vol. al IV-lea, „Lupta de eliberare, 1924-1934” (continuare), în 1973, la Indianapolis – SUA (987 p. + 5 p. anexe). Începând cu vol. al II-lea, autorul a publicat lista susținătorilor tipăririi, în mare majoritate emigranți bulgaro-macedoneni și asociații ale acestora din SUA, Canada și Belgia; sunt înregistrate sume de la 1 la 1.500 dolari la vol. al II-lea, 2-5.000 la vol. al III-lea, 2-2.500 la ultimul volum.

Republicată în ediție foto de „Makedonija Press”, lucrarea a fost însoțită de scurte comentarii privind semnificația evenimentului și personalitatea autorului. Primele două volume, editate într-un singur tom, au beneficiat de o prezentare, „Ivan Mihailov și amintirile lui”, semnată Zoja Andonova, redactor șef al editurii, și de un „Cuvânt înainte” al lui Stoian G. Boiadjev, președinte de onoare al ORIM⁵; Krasimir Karakačanov, președintele executiv al organizației, a onorat volumul al III-lea cu un text intitulat, „Ivan Mihailov și opera sa”⁶; în ultimul volum, Dimităr Goțev, directorul ISM, s-a referit la „<Amintirile> documentare ale lui Ivan Mihailov și permanenta lor importanță pentru istoria modernă a bulgarilor”⁷. După exemplul ediției inițiale, fiecare volum retipărit are o listă de donatori cu persoane și instituții nu numai din Bulgaria, ci și din Macedonia, Belgia, Germania, Ucraina, Italia, Elveția, Suedia.

Nu vom analiza aici valoarea „Amintirilor” lui Mihailov, dar liniile de mai sus oferă câteva repere pentru înțelegerea semnificațiilor acestui eveniment editorial și receptării lui de către istorici și opinia publică din Bulgaria. Pentru acest din urmă aspect și în general în raport cu istoria ORIM este simptomatică publicarea în 1997 a unui volum intitulat „Cei 100 de bulgari cei mai influenți din istoria noastră”, semnat de bine cunoscutul Prof. Andrei Pantev de la Universitatea „Kliment Ohridski” din Sofia, în colaborare cu Borislav Gavrilov⁸. Lucrarea conține micro-biografiile unor personalități din domenii diverse, de la Hanul Asparuh (cca. 644 - cca. 701) până la Vanghelija Surèeva (Lelja Vanga) (1911-1996), celebra „ghicitoare”. Potrivit autorilor, distribuția este următoarea: oameni politici și de stat – 31, lideri religioși – 14, luptători pentru eliberare națională – 14, educatori – 12, scriitori și poeți – 11, savanți – 7, economiști, bancheri, finanțiști – 4, militari – 3, cântăreți și muzicieni – 3, plasticieni – 3, artiști – 1, sportivi – 1. În ceea ce privește epocile în care au trăit personalitățile, conform aceluiași sursă, în timpul primului țarat bulgar (681-1018) s-au ilustrat 10, dominației bizantine și al celui de al doilea țarat bulgar (1018-1396) – 7, stăpânirii otomane (1396-1878) – 22, celui de al treilea stat bulgar (1878-1946) – 56, Republicii Bulgaria (din 1946) – 11⁹.

Să observăm că dintre liderii ORIM au fost selectați Todor Aleksandrov și Ivan Mihailov, dar au corespuns criteriilor și alte personalități contemporane cu cei doi, țarii Ferdinand și Boris al III-lea, prim-miniștrii precum Vasil Radoslavov, Alexandăr Stamboliiski, Alexandăr Ţankov, Andrei Liapcev, Aleksandăr Malinov, dar și militanți

socialiști și comuniști recunoscuți precum Dimităr Blagoev și Gheorghi Dimitrov. Reținem din rândurile consacrate autorului „Amintirilor”: „Rolul lui Vance Mihailov în calitate de conducător al ORIM așteaptă încă o evaluare deplină, dar în orice caz el a fost uriaș”¹⁰. Să adăugăm că autorii proiectează un volum care să cuprindă pe următorii o sută de bulgari „cei mai influenți”. Pe o listă test de numai 48 de nume propuse figurează și celălalt lider al ORIM, generalul Aleksandăr Protogherov, dar și alți temuți militari, de la generalul Mihail Savov, autorul celebrului ordin de atac surpriză, care a declanșat al doilea război balcanic, la generalii Ivan Vălkov și Račo Petrov, care au controlat ani de zile, în primul deceniu interbelic, forțele armate și de poliție, având legături strânse cu ORIM¹¹.

Indiferent de preocupările pentru echidistanță și intenția echilibrului în abordarea celor 13 secole de istorie, autorii nu au omis din selecția operată – ne referim la volumul deja publicat – nici un nume important legat de istoria ORIM din anii 1919-1934.

Dacă retipărirea „Amintirilor” lui Mihailov a fost un moment de vârf în acțiunea de valorificare a operei sale, a continuat și efortul de repunere în circulație și a altor scrieri de mai mici dimensiuni. După culegerea de „Opere alese” din 1993¹², tot în 1998 a fost publicată lucrarea din exil „Pe drumul spinos al activității eliberatoare macedonene”¹³. În „Cuvânt înainte”, editorii nu ezită să afirme „În creația sa, el (Ivanov Mihailov) a fost vrăjit de titanii revoluției naționale bulgare – Oteț Paisie, Gheorghi Rakovski, Liuben Karavelov, Vasil Leviski, Hristo Botev, Goțe Delcev, Dame Gruev, Todor Aleksandrov, fără să îndrăznească să se compare cu ei, dar totdeauna fiind egal în cele făcute de ei. Și iată că la numai câțiva ani după moartea sa, cutezăm să-l includem în această serie nemuritoare ca o culme în revoluția națională bulgară din secolul XX”¹⁴.

Din lucrările publicate recent sub egida ISM, atragem atenția asupra amplei monografii, „Contribuție la istoria Organizației Revoluționare Secrete a Tineretului Macedonean”, semnată de Kosta Țărnușanov¹⁵, unul dintre fondatorii și militanții ei de frunte, care utilizează, în afară de propriile amintiri, surse foarte diverse pentru cunoașterea rezervorului de cadre ale ORIM. Remarcăm, de asemenea, vasta lucrare a lui Gheorghi Daskalov, „Bulgarii din Macedonia egeeană. Mit sau realitate. Cercetare istorico-demografică (1900-1990)”, publicată în 1996, cu instructive anexe statistice și toponimice¹⁶. Lectura ei oferă repere pentru înțelegerea specificului activităților ORIM în teritoriile aflate în frontierele Greciei după 1919 și nu mai puțin pentru o comparație cu concluziile istoriografiei elene privitoare la relațiile dintre Atena și Sofia și evoluțiile din Macedonia.

După cum am menționat, există și alte nuclee de cercetare a problemei macedonene. Cunoscut pentru mai vechile sale preocupări în domeniu¹⁷, Kostadin Palešutski – acum la Institutul de balcanistică – a reluat după 1990 cercetările, publicând două monografii despre mișcarea de eliberare macedoneană, prima în 1993, perioada 1918-1924¹⁸, a doua, din 1998, perioada 1924-1934¹⁹. Cea mai mare parte a analizei este consacrată activităților ORIM și autorul utilizează din plin informațiile oferite de „Amintirile” lui Ivan Mihailov.

Ne-au reținut atenția și câteva studii recente publicate în „Makedonski Pregled”. De pildă, Aleksandăr Grebenarov a tipărit câteva „Note ale membrilor CC al ORIM privind Institutul Științific Macedonean în anul 1927”²⁰. Ele sunt semnate de Ivan

Mihailov (2), Gheorghe Pophrstov (1) și Aleksandăr Protogherov (1) și pun în lumină, pe de o parte, faptul că ideea fondării ISM a aparținut conducerii ORIM, îndeosebi lui Todor Aleksandrov, iar pe de altă parte, că Ivan Mihailov a conceput un întreg program de lucru pentru ISM, cu recomandări concrete privind direcțiile de cercetare, achiziționarea de materiale documentare, formarea cadrelor și chiar interpretarea unor fapte trecute.

Un alt studiu, semnat de Dimităr Tiulekov, se intitulează „Ivan Mihailov și ORIM în districtul Petrić, 1922-1934 (încercare de psihografie)”^{2 1}; autorul se străduie să schițeze câteva trăsături specifice ale omului, ales în 1925 (la nici 29 de ani) membru al CC al ORIM, răspunzând direct de activitățile din Macedonia Pirină. Puternica lui personalitate și-a pus pecetea pe multe din acțiunile ordonate, de la traficul ilegal de opium până la suprimarea fizică a unor adversari incomozi. În sfârșit, Točo Biljarski a publicat două scurte note autobiografice din 15 noiembrie 1927 și 9 august 1938 și file dintr-un jurnal – scris telegrafic – din anii 1929-1930^{2 2}, toate inedite, aparținând lui Ivan Mihailov, în care întâlnim multe nume conspirative și detalii privind contacte și canale de legătură, greu de aflat pe altă cale.

Nu putem încheia această succintă trecere în revistă a istoriografiei bulgare recente privind ORIM fără a semnală un aspect interesant, în fapt o altă fațetă a problemei: lipsa de receptivitate a unui contemporan, cu o anumită poziție, față de ORIM și rolul ei în viața societății bulgare. Este vorba de Colonelul Ștefan Savov Nedev; născut în 1897, participant la luptele de pe frontul macedonean din 1918, intră în Liga Militară secretă (1919) după demobilizarea care a urmat înfrângerii, și devine în scurt timp unul din cei trei secretari organizatorici, răspunzând de structurile și activitățile Ligii din Bulgaria meridională. Aflat în intimitatea ofițerilor superiori cu influență după lovitură de stat din mai 1934, a fost numit în martie 1935 redactor șef al publicațiilor militare centrale, a predat un timp la catedra de istorie și tactică militară de la Academia de Război, iar în perioada iunie 1938 – martie 1941 a fost atașat militar la Legația Bulgariei din București. În mai 1934 devine șef al Direcției de Informații din Statul Major General al armatei bulgare, iar în iunie 1944 a fost trimis la Skopje în calitate de comandant al Diviziei a 14-a de infanterie. Arestat la 18 noiembrie 1944, este condamnat la moarte prin împușcare de așa-numitul Tribunal al Poporului (15 martie 1945). Sub presiunea reprezentanților sovietici și în pofida opoziției premierului Kimon Gheorghiev a fost eliberat la 25 decembrie 1946.

În 1997, Metodi Hristov a editat volumul lui Ștefan Nedev, intitulat „Iluzii răpite. Amintiri, trăiri, aprecieri”^{2 3}. Frapează faptul că în cele cca. 50 de pagini dedicate amintirilor din anii 1919-1934, referirile la ORIM, practic, lipsesc. Este posibil ca autorul să se fi identificat cu poziția adversarilor ORIM, la putere în Bulgaria după 1934.

În loc de concluzii, câteva delimitări:

1. În condițiile tranziției la democrație și pluralism, în Bulgaria, ca și în alte state foste comuniste, au reapărut pe eșichierul politic unele forțe și organizații cu tradiții, cu o istorie, care fie că și-au încetat sau le-a fost interzisă activitatea legală în perioada interbelică, fie în ajunul „sovietizării” complete a țării. ORIM „autonomistă” a fost

scoasă în afara legii și structurile ei militare dizolvate în 1934 de autorii loviturii de stat – cercul politic „Zveno” și „Liga Militară”. Între rațiunile acestei decizii: noua orientare de politică externă vizând apropierea de Iugoslavia și Franța, adversare ireductibile ale ORIM. Un detaliu: generalul Protogherov, ucis din ordinul lui Mihailov (1928), a fost Mare Maestru al Lojii Masonice din Bulgaria, iar cabinetul construit la 19 mai 1934 de Colonelul Kimon Gheorghiev a fost calificat drept „zvenaro-mason”^{2 4}. Restabilită în 1990, ORIM și-a adăugat la titulatură numele de Uniunea Societăților Macedonene și a proclamat că se revendică de la tradiția ilustrată de Aleksandrov și Mihailov.

2. În noul context politic intern, ORIM a inspirat și susținut un amplu program de reabilitare a tradițiilor luptelor pentru cauza macedoneană; ISM este un centru important de coordonare a preocupărilor în acest domeniu.

3. Istoria ORIM a atras și atenția unor specialiști cunoscuți din centre universitare și academice din Sofia, dar și din provincie, cu deosebire din Blagoevgrad.

4. Este încă foarte dificilă reevaluarea critică autentică a locului și rolului ORIM în societatea bulgară interbelică; în linii mari, percepția opiniei publice bulgare actuale este eminentemente pozitivă, manifestându-se și tendințe de „idealizare” a unor personalități; contribuțiile unor istorici de prestigiu stimulează acest curent.

NOTE

- ¹ Vezi: „Sega”, Sofia, godina II, br. 23 (381), 29 ianuarie 1999, p.2.
- ² **Memorandum na Makedonski Naučen Institut – Sofia vāv vrązka s vzaimootnošenijata meždu R. Bālgarija i R. Makedonia (po povod na ezikovija spor)**, Sofia, 1997, 24 p.
- ³ Constantin Iordan, **Naționalism, communism, terorism în Balcani: Organizatia Revoluționară Internă Macedoneană și sfârșitul lui Todor Aleksandrov (1924)**, în „Sud-Estul și contextul european. Buletin”, București, V, 1996, p. 33-42.
- ⁴ In loc.cit, IX.
- ⁵ Ivan Mihailov, **Spomeni**. Fototipno izdanie. Zoja Andonova, „Ivan Mihailov i negovite spomeni” (p. III-IV), Stojan G. Boiadjev, „Predgovor”(p. V-VIII). T. I – **Mladini, t. II – Osvoboditelna borba, 1919-1924 g.**, Sofia, „Makedonija Press”,/1998/,180 p. + 826 p.
- ⁶ **Ibidem**. Krasimir Karakaceanov, „Ivan Mihailov i negovoto delo” (p. III-VI). T. III - **Osvoboditelna borba, 1924-1934 g.**, Sofia, „Makedonija Pres”,/1998/, 1029 p.
- ⁷ **Ibidem**. Dimităr Goțev, „Dokumentalnite <Spomeni> na Ivan Mihailov s neprehodno znacenie v novata istorija na bālgarite”(p. III-X). T.IV - **Osvoboditelna borba, 1924-1934 g.(prodālzenie)**, Sofia, „Makedonija Pres”,/1998/, 987 p. + 5 p. anexe.
- ⁸ Andrej Pantev, Borislav Gavrilo, **100-te naj-vlijatelni bālgari v našata istorija sās 121 ilustracii**, Sofia, Izdatelstvo „Reporter”, 1997, 328 p.
- ⁹ **Ibidem**, p. 321.
- ¹⁰ **Ibidem**, p. 171.
- ¹¹ **Ibidem**, p. 322.
- ¹² Ivan Mihailov, **Izbrani proizvedenija (Vātrešna Makedonska Revolucionna Organizacija, Makedonija – Švejcarija na Balkanite, Ubijstvoto na Todor Aleksandrov, Statii i intervjuta)**. Sāstaviteli: Krāštju Gherghinov, Ťočo Biljarski, Sofia, Voennoizdatelski Kompleks „Sv. Gheorghii Pobedonosec” Universitetsko Izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, 1993, 494 p.

- 13 Idem, **Po trānlivija pāt na makedonskoto osvoboditelno delo**. Predgovor: Krāštju Gherghinov, Ţočo Biljarski, Sofia, Izdatelstvo „Znanie” EOOD, 1998, 155 p.
- 14 **Ibidem**, p.3.
- 15 Kosta Ţārnūšanov, **Prions kām istorijata na Makedonskata Mladizka Tajna Revolucionna Organizacija**. Redaktor: Prof. Dr. Veliĳko Gheorghiev, Sofia, Makedonski Naučen Institut, 1996, 503 p.
- 16 Gheorghi Daskalov, **Bālgarite v Egejska Makedonija. Mit ili realnost. Istoriko-demografsko izsledvane (1900-1990 g.)** Sofia, Makedonski Naučen Institut, 1996, 543 p.
- 17 Kostadin Palešutski, **Makedonskijat vāpros v buržuoazna Jugoslavija 1918-1941**, Sofia, Izdatelstvo na Bālgarskata Akademija na Naukite, 1983, 221 p.; idem, **Jugoslavskata Komunisticeska Partija i makedonskijat vāprōs, 1919-1945**, Sofia, Izdatelstvo na Bālgarskata Akademija na Naukite, 1985, 361 p.
- 18 Idem, **Makedonskoto osvoboditelno dviženie sled pārvata svetovna vojna (1918-1924)**, Sofia, Izdatelstvo na Bālgarskata Akademija na Naukite, 1993, 270 p.
- 19 Idem, **Makedonskoto osvoboditelno dviženie, 1924-1934**, Sofia, Akademicko Izdatelstvo „Prof. Marin Drinov”, 1998, 366p.
- 20 Aleksandār Grebenarov, **Beležki na členovete na CK na VMRO za Makedonskija Naučen Institut prez 1927 godina**, in „Makedonski Pregled”, Sofia, godina XX, 1997, kn. 4, p. 121-132.
- 21 Dimitār Tjulekov, **Ivan Mihailov i VMRO v Petrićki okrāg, 1992-1934 g. (opit za psihografija)**, in loc. cit., godina XXI, 1998, kn. 1, p. 65-78.
- 22 Ţočo Biljarski, **Nepublikuvani dnevniki i avtobiografii na Ivan Mihailov**, in loc. cit. godina XXI, 1998, kn. 3, p. 91-114.
- 23 Polkovnik Ţtefan Savov Nedev, **Otkradnati iljuzii. Spomeni, izživjavanija, precenki**. Sāstavitel: Metodi Hristov, Sofia, Universitetsko Izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski”, 1997, 374 p.
- 24 **Ibidem**, p. 146.